

ДЕМОГРАФІЧНІ ВТРАТИ УКРАЇНИ У ВІЙНІ

Елла Лібанова
доктор екон. наук,
академік НАН України,
директор ІДПЯЖ НАН України

Поміж усіх втрат, понесених Україною у війні, найважчими є втрати людей. Історичний досвід показує, що втрачені території так чи інакше повертаються, зруйновані інфраструктурні об'єкти (і навіть цілі поселення) відбудовуються, природні ресурси відновлюються, економіка рано чи пізно починає працювати. І тільки людські втрати – загиблими, ненародженими і емігрантами – є неоправданими. Не говорячи навіть про абсолютну цінність кожного життя, варто підкреслити, що саме люди є фундаментом існування й рушійною силою розвитку будь-якої країни.

То які ж демографічні втрати, спричинені війною, зазнала Україна? Як відокремити вплив війни від загальних тенденцій природного руху і виїзду людей за кордон?

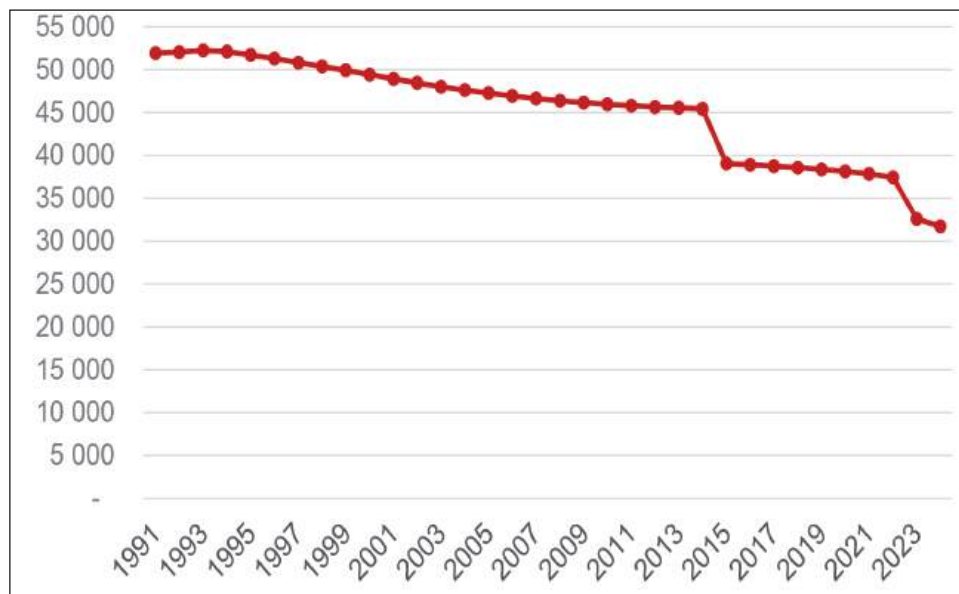

Рис. 1. Чисельність населення України, млн осіб на початок року
Джерело: 1991–2021 рр. – Держстат України, 2022–2024 рр. –
Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

Наведена на рис. 1. динаміка наочно демонструє загальний депопуляційний тренд, започаткований ще в 1960-х рр. і очевидний від 1993 р. Причин такої тривалої депопуляції багато – дуже низька народжуваність, яка не тільки не компенсує смертність, а й спричиняє процес старіння; висока смертність населення, передусім чоловіків працездатного віку; нарешті масовий виїзд українців закордон у пошуках гідних заробітків і кращої долі загалом із перетворенням

тимчасової трудової міграції на стаціонарну. І дійсно, за 1993–2013 рр. загальна чисельність населення України скоротилась на 6,8 млн осіб (із 52,2 до 35,4 млн.), тобто в середньому за рік скорочення становило близько 620 тис. осіб. У 2014 р. до цієї тенденції, безумовно, негативної, але характерної і для інших розвинених країн світу, додався катастрофічний вплив анексії Росією Криму й частини Донецької й Луганської областей. У результаті тільки за цей рік чисельність населення зменшилась на 6,4 млн осіб. Упродовж подальших 7-и років масштаби депопуляції, попри зростання смертності внаслідок COVID-19, помітно зменшились – до 230 тис. осіб на рік (загалом за 7 років чисельність населення території, контрольованої легітимною владою України, знизилась на 1,6 млн осіб).

Наступне катастрофічне скорочення чисельності населення відбулося в 2022 році з початком повномасштабної агресії РФ, що супроводжувалась анексією значної частини півдня України і багатомільйонним виїздом українців за кордон у пошуках безпечних умов життя для себе і своїх дітей. За рік чисельність населення території, контрольованої легітимною владою України, знизилась на 4,8 млн осіб. Але, на відміну від першої фази війни екстремальна депопуляція не обмежилась одним роком – за 2023 рік скорочення становило 875 тис. осіб, що значно перевищило аналоги будь-якого

року (звісно, за винятком 2014-го). Результати моделювання динамічного ряду дають такі результати: якби тренди 1993–2013 рр. продовжувались, чисельність населення України станом на 01.01.2024 становила б приблизно 41,5 млн осіб, тоді як оцінки, виконані за даними трьох провідних операторів мобільного зв'язку (Київстар, Vodafone, Lifecell) і наявних відомчих реєстрів, дають чисельність населення на рівні 31,5 млн. Отже, загальні демографічні втрати України внаслідок російської агресії станом на 01.01.2024 складають 10 млн осіб.

Проте зміни торкнулися не лише чисельності, а й (можливо, передусім) статево-вікового складу населення. Значне зниження народжуваності і зростання смертності, головним чином, чоловіків мобілізаційного віку, виїзд молодих жінок з дітьми та підлітками спричинило істотне посилення демографічного старіння, рівень якого і без того в Україні був дуже високим. Сформувалося і нове звуження на статево-віковій піраміді, пов'язане із зниженням народжуваності в 2022–2023 рр. (рис. 2).

Чи ця оцінка демографічних втрат остаточна? Безперечно, ні. Частина тих людей, що виїхали з України в пошуках безпеки, повернуться після закінчення війни. Коли стане доступною повна інформація про загиблих на фронті включно із віком, скоріше за все, зміняться й абрис піраміди, і, на жаль, оцінки чисельності населення.

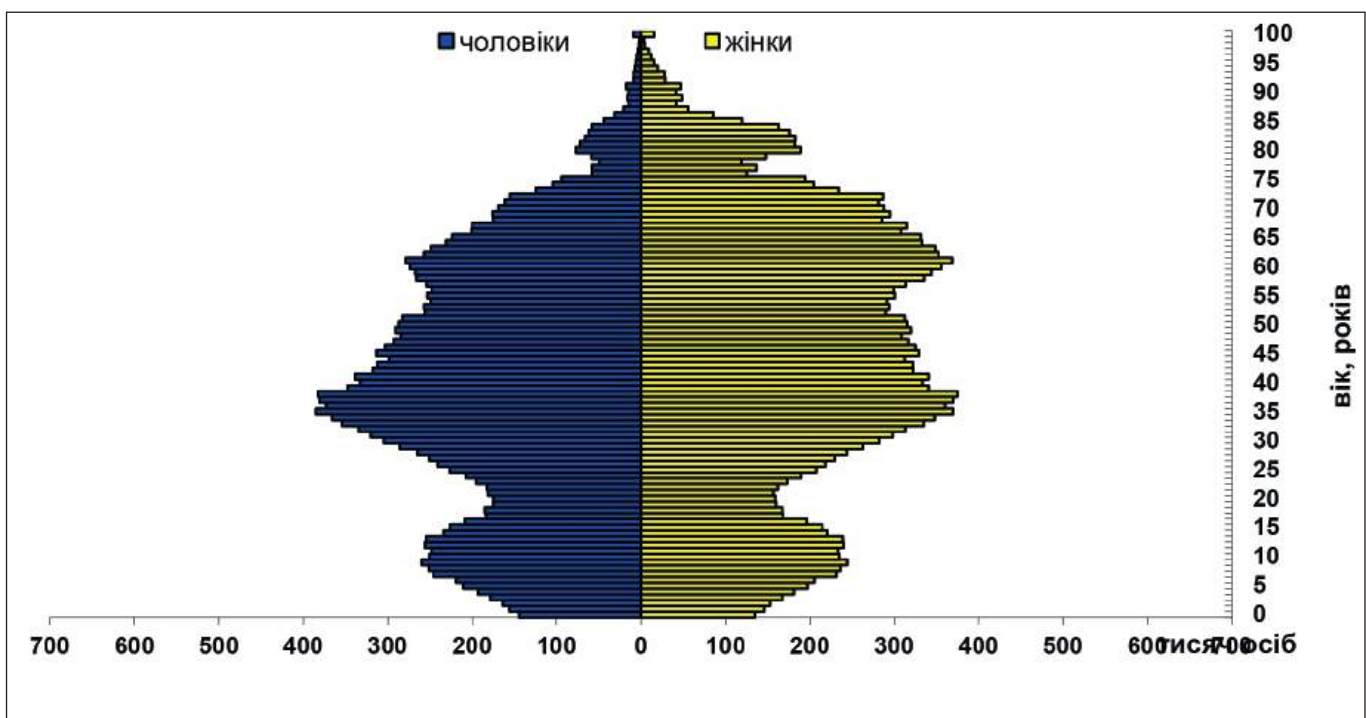

Рис. 2. Статево-віковий склад населення, 2023 р.

Джерело: Інститут демографії та проблем якості життя НАН України

Головним драйвером демографічної динаміки в Україні упродовж кількох десятиріч, включно із воєнним періодом, є зовнішня міграція. Масштаби впливу населення за кордон у разі перевищують природне скорочення.

Взагалі Україна є донором населення і робочої сили упродовж кількох сторіч: спочатку це були виїзди у пошуках кращої долі мешканців територій, які перебували в складі Австро-Угорщини та/або Польщі до країн Нового Світу, а тих, що входили до Російської імперії – до Сибіру; після утворення СРСР саме українці брали вагомий участь у «підкоренні цілини», будівництві Комсомольська-на-Амурі, БАМ тощо, і саме Москва своїми можливостями приваблювала найбільш перспективну і розумну молодь, інженерів, науковців, менеджерів. Так, певна частина людей (особливо тих, хто працювали у складних умовах, наприклад, Півночі) поверталися після досягнення пенсійного віку, і загальна чисельність населення подеколи навіть збільшувалась, але водночас міграція постійно посилювала старіння населення. Після розпаду СРСР і зняття «залізної завіси» українці почали виїжджати не тільки до Росії, а й до інших країн, і поступово роль центру тяжіння мігрантів пе-

ребрала на себе Польща. Оскільки значна частина мігрантів практично до усіх країн не реєструвалась, то точної оцінки їх чисельності ми не маємо, а поле варіації окреслюється кількістю 1,5-3,0 млн. осіб перед початком пандемії COVID-19.

Ситуація докорінним чином змінилася 24 лютого 2022 року, коли сотні тисяч українців кинулися шукати безпеки в економічно розвинутих країнах, передусім у Польщі. Тільки упродовж перших 2-х тижнів з України через кордони з Молдовою, Польщею, Румунією, Словаччиною й Угорщиною виїхали понад 1,5 млн. осіб¹.

Динаміка чисельності українських воєнних мігрантів в країнах ЄС свідчить про стабілізацію процесу – принаймні, упродовж останніх 12 місяців (від 30.06.23 до 30.06.24) вона коливалась на рівні 4,1-4,2 млн. осіб². А загалом за межами України (з урахуванням країн, що не входять до складу ЄС – Великої Британії, Канади, США etc – без РФ та Білорусі), станом на 19.08.2024 перебувало 5 511,8 тис. осіб³.

Станом на 1 грудня 2024 року найбільше українських мігрантів сконцентровано в Німеччині – 1 270,2 тис., в Польщі – 951,6 тис. та Чехії – 381,2 тис., загалом понад 60 % всієї сукупності.

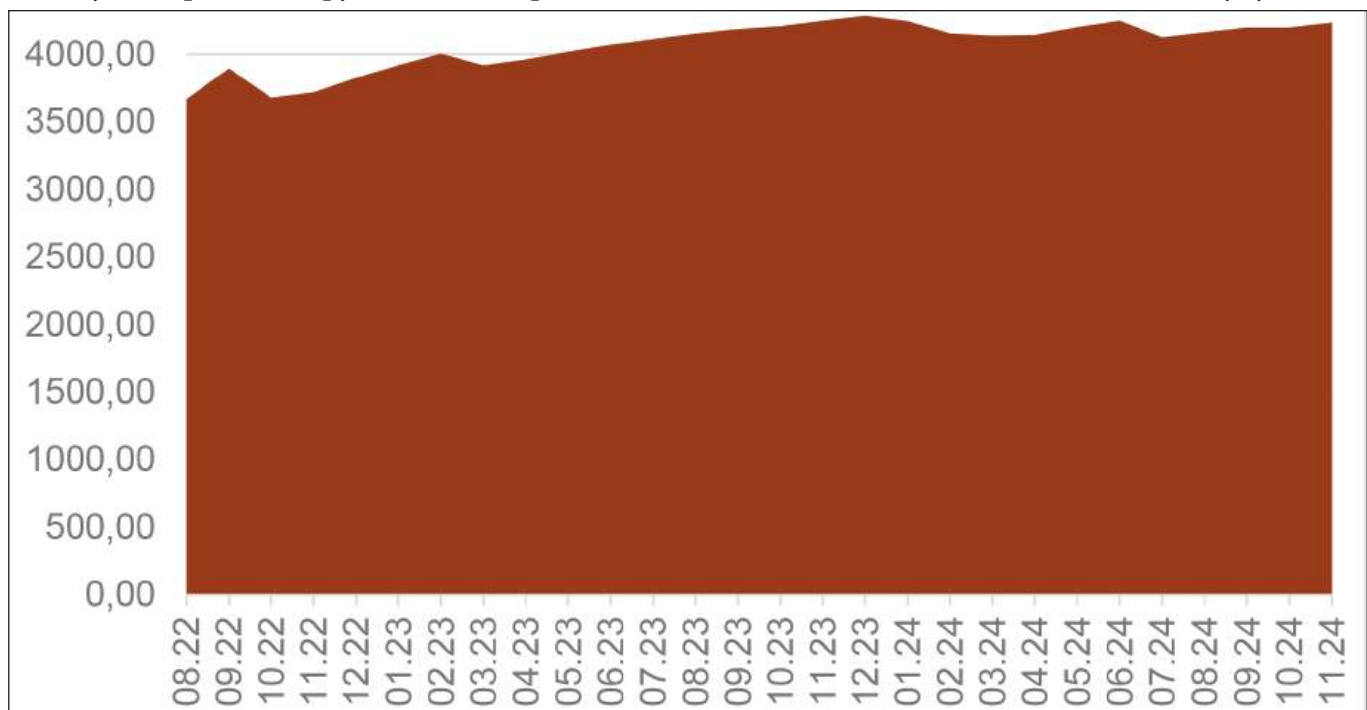

Рис. 3. Чисельність українських воєнних мігрантів у країнах ЄС, на кінець місяця, тис. осіб⁴

Джерело: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/migr_asytpsm__custom_10559172/default/table?lang=en

¹ <https://www.facebook.com/zahidnuy.kordon>

² https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/migr_asytpsm__custom_10559172/default/table?lang=en

³ <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>

⁴ Німеччина почала оприлюднювати інформацію щодо чисельності українських воєнних мігрантів тільки від серпня 2022 року, відповідно і сукупні дані по ЄС представлені тільки з цього періоду

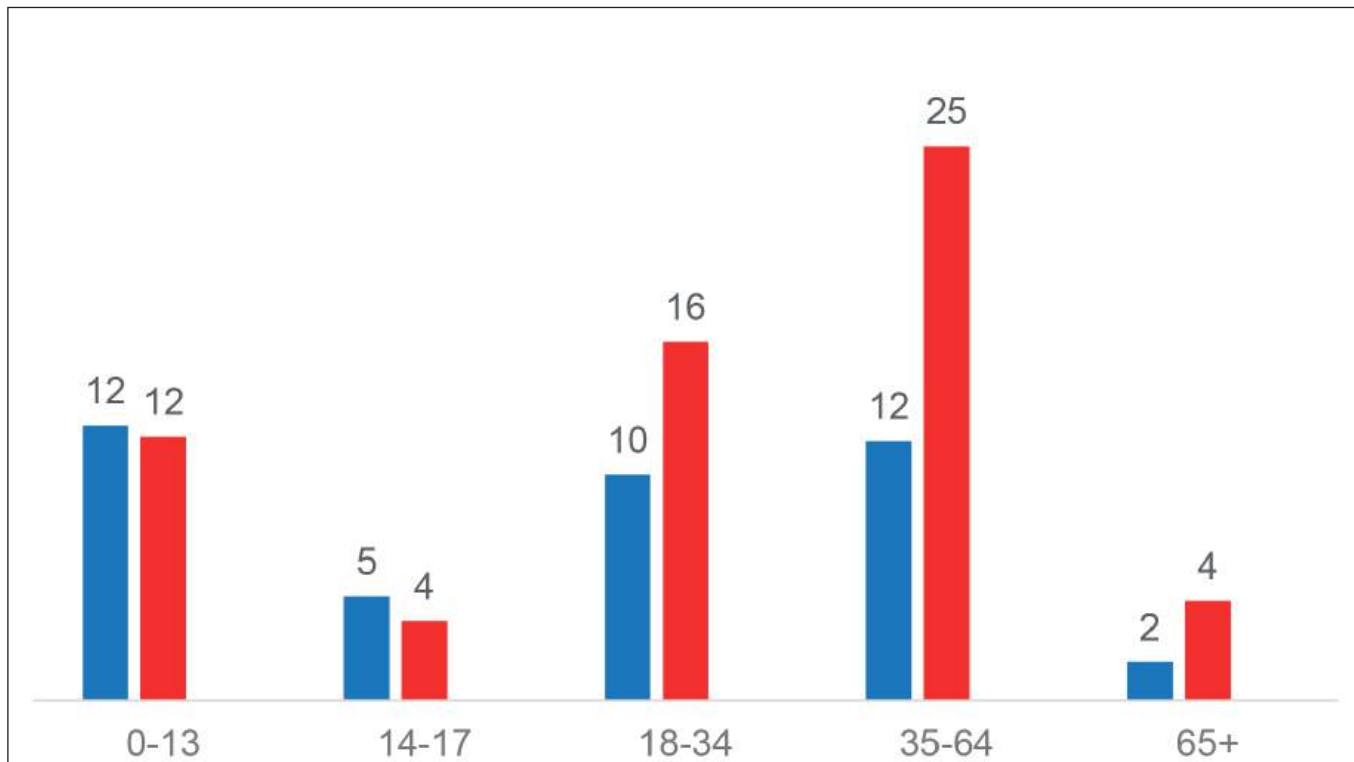

Рис.4. Особи із статусом біженця та/або тимчасового захисту в країнах ЄС, за віком і статтю, станом на 30.11.2024
 Розраховано за даними: https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/migr_asytpsm__custom_10559172/default/table?lang=en та <https://data2.unhcr.org/en/situations/ukraine>

У Німеччині та Чехії чисельність українських мігрантів невинно зростає, а в Польщі від жовтня 2022 року поступово зменшується. Імовірно, протилежність цих тенденцій пов'язана із різницею в допомозі, у можливостях знайти гідне робоче місце та/або набути статус постійного мешканця, у рівні оплати праці (зокрема на робочих місцях, що не потребують кваліфікації і найчастіше є доступними для іммігрантів), в оволодінні мовою, в наявності та потужності української діаспори тощо. Зрозуміло, що особа, яка отримала дозвіл на постійне проживання, втрачає право на тимчасовий захист і відповідно виключається з реєстру. Але концентрація мігрантів у країнах, більш розвинених, більш заможних і більш територіально віддалених від України, зменшує імовірність їхнього повернення, як це наочно довів досвід рееміграції під час COVID-19, коли поверталися майже виключно з Польщі.

У складі українських мігрантів закономірно переважають жінки та діти – частка дорослих чоловіків (18+ років) становить лише 20,7 %. Натомість питома вага дітей і підлітків (0–17 років) сягає 33,2 %, молодих жінок (18–34 років) – 16,4 %, а загалом жінок економічно активного

віку (18–64 роки) – 41,7 %⁵. Можна констатувати, як мінімум, дворазове зростання міграційних втрат населення економічно активного віку порівняно з довоєнним періодом, тобто наразі за кордоном⁶ перебуває майже 20 % 18–64-річних жителів територій, контрольованих українською владою. За цей же час з України виїхали понад 2,1 млн дітей та підлітків, а всього на контрольованій українською легітимною владою території проживає менше 5,5 млн. Звісно, такі зміни вікової структури населення важко переоцінити, особливо з огляду на перспективи репродуктивної й економічної активності, а отже, на демографічний і трудовий баланс України.

Перспективи повернення воєнних мігрантів, передусім зовнішніх, безпосередньо пов'язані із тривалістю їх перебування в іншій країні, яка, своєю чергою, є функцією тривалості т.зв. «гарячої фази війни» – що довше вона триває, то, з одного боку, все більшими стають руйнування в Україні, і відповідно все більше родин втрачають можливості мати житло і роботу, а з другого – все більше мігрантів знаходять роботу за кордоном і загалом адаптуються до нового життя в новому суспільстві.

⁵ https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/migr_asytpsm__custom_10559172/default/table?lang=en

⁶ З урахуванням трудових мігрантів

Табл. 1. Основні важелі прийняття рішення про повернення/неповернення воєнними мігрантами з України

Аргументи <i>pro</i>	Аргументи <i>contra</i>
Невідповідність роботи в країні тимчасового перебування соціальному статусу, професії, кваліфікації	Небезпека проживання в Україні поточна, очікувана, пов'язана із невпевненістю у можливості довготривалого миру з РФ
Проблеми у спілкуванні з місцевим населенням та суспільною адаптацією	Відсутність гідної роботи та доходів в Україні
Зменшення (фактичне й очікуване) рівня підтримки з боку влади країни тимчасового перебування	Відсутність житла в Україні, обумовлена не тільки його руйнуванням під час війни, а й вимушеною орендою або спільним проживанням із родичами до війни
Незадоволеність якістю освіти та ставленням до дітей мігрантів з боку однокласників	Впевненість у кращих перспективах для дітей за кордоном
Наявність в Україні близьких та рідних	Наявність у складі родини хронічно хворої особи, яка отримує безкоштовну медичну допомогу в країні тимчасового проживання, але не в Україні
Наявність майна та/або бізнесу в Україні	Побоювання: засудження/маргіналізації воєнних мігрантів з боку тих, хто всю війну провели в Україні; відповідальності за виїзд через РФ, який є не повністю легальним; труднощів працевлаштування через тривалу перерву в мобілізації

Джерело: складено автором

Визначення поточних і перспективних втрат України внаслідок зовнішньої міграції, спричиненої війною, потребує належного врахування того, що 70 % українських жінок мають вищу освіту. Не переоцінюючи кількісних параметрів рівня освіти, варто зважати на ті навички оволодіння новою інформацією, аналізу, оцінки перспектив, формулювання власної позиції, комунікацій тощо, які більшою або меншою мірою пов'язані саме з освітою. До того ж виїжджали за кордон частіше ті жінки, які не боялися брати на себе відповідальність за свою долю і долю дітей, були готові ризикувати, шукаючи роботу в іншій країні, здатні вивчити іншу мову і пристосуватися до інших умов життя, зокрема і спілкування. Понад половина цих жінок уже працюють, частина, хоча і невелика, відкрили власну справу. Очевидно, що їхнє неповернення нанесе величезну шкоду людському капіталу України.

Ще один ризик пов'язаний із імовірністю т. зв. «другої хвилі» воєнної міграції: якщо умови життя (передусім це стосується безпеки, наявності гідної роботи і житла) стануть на заваді поверненню воєнних мігранток, значна частина їхніх чоловіків після скасування воєнного стану і заборони покидати Україну без поважних причин виїдуть до них за кордон, тобто родини возз'єднуюватимуться, але не в Україні, а поза нею. Ризик посилюється тим, що чоловіки за звичай мають освіту, принаймні не нижчу, ніж їх дружини, а вік сучасного подружжя приблизно однаковий. Так, далеко не до всіх з понад 1 млн молодих (віком 18–34 роки) жінок приїдуть чоловіки, але додатковий виїзд за кордон навіть 300 тис. молодих чоловіків із вищою освітою стане значною складовою демографічних, соціальних і економічних втрат України.

Варто підкреслити, що рішення щодо повернення, в кінцевому підсумку, прийматимуться за результатами зіставлення оцінок рівня та якості життя в Україні та за кордоном, причому з урахуванням не тільки чинної на даний час ситуації, а й перспектив – реальних або уявних – власного життя й життя (освіти, кар'єри, доходів тощо) своїх дітей.

Що працює на користь повернення мігрантів до України? Хоча багато жінок знайшли роботу, переважною мірою, їх кваліфікація істотно перевищує ту, якої потребує робоче місце, що вони отримали; значній частині довелося змінити професію; більшість втратили соціальний статус, що мали в Україні; існують пробле-

ми із спілкуванням з місцевим населення та суспільною адаптацією, навіть у випадку знання мови країни перебування; поступово зменшується рівень підтримки (подекуди скорочують розмір грошової допомоги або компенсації вартості орендованого житла, подекуди більш жорсткими стають умови отримання допомоги) і очікується її скасування у недалекому майбутньому; у доволі численних випадках мами незадоволені якістю освіти та ставленням до їх дітей (з боку не вчителів, а однолітків), а діти хочуть повернутися до своїх друзів в Україні.

Що протидіє сьогодні і, скоріше за все, протидіятиме в майбутньому масштабному поверненню мігрантів? Цілком логічно: небезпека і впевненість у неминучості подальших збройних вторгнень з боку Росії; відсутність гідної роботи і власного житла (не тільки через його руйнування – значна частина родин вимушено мешкали разом з батьками і до війни); можливості заробляти за кордоном значно більше; впевненість у тому, що принаймні для дітей життя за кордоном відкриває значно кращі перспективи; наявність у складі родини хворої особи, вартість медичної допомоги якій покривається медичним страхуванням за кордоном, але не в Україні; частково обґрунтовані, але частіше безпідставні побоювання засудження тими, хто весь час перебував в Україні, труднощів працевлаштування через тривалу перерву в роботі, навіть певної маргіналізації (підставами є доволі численні випадки неприязні до внутрішніх переселенців з Донбасу після 2014 року та поширення негативного ставлення до сьогоднішніх воєнних мігрантів у соціальних мережах).

Оцінюючи шанси на повернення воєнних мігрантів, не можна ігнорувати відмінностей в оцінці ситуації, перспектив її зміни і власних життєвих перспектив тими, хто перебувають в Україні, і воєнними мігрантами. Тим, хто весь час мешкають на території України, іноді дуже важко збагнути психологію тих, хто виїхали. Фактично існують 2 різні сукупності з різними оцінками і прогнозами. Воєнні мігранти переважною мірою не мають доступу до об'єктивної інформації про стан безпеки в Україні, про руйнування, про травмування та загибелі цивільного населення – вони користуються тим, що викладено у соціальних мережах та ЗМІ, які в гонитві за читачем і підписником дуже часто не гребують ані кричущими заголовками (навіть не відповідними змісту повідомлення), ані концен-

трацією уваги виключно на «смажених фактах»: випадках загибелі людей, руйнування цивільних споруд тощо. До цього слід додати й масштабне поширення російської пропаганди, орієнтованої на російськомовне населення європейських країн. В результаті українські воєнні мігранти часто впевнені в неможливості повернення не те, що до Харкова або Одеси, а й до відносно безпечних Львова чи Тернополя. Ці розбіжності в оцінках часто провокують розбіжності у визначенні мотивів майбутньої міграційної поведінки, суперечності висновків експертів, які перебувають в Україні, і результатів опитувань мігрантів за кордоном. Своєю чергою, це неминуче впливає на розуміння необхідних дій і їх очікувань від центральної та місцевої влади, бізнесу, локальних спільнот загалом.

Отже, що нас чекає?

У першу чергу практично неминуча депопуляція, принаймні в осяжній перспективі. Навіть якщо вдасться повернути всіх воєнних мігрантів, рівень демографічного старіння населення України є надто високим, що унеможливує навіть просте відтворення поколінь. Відповідно єдиною можливістю уникнення цієї небажаної тенденції є зміна вікового складу населення через масштабний приплив іммігрантів з інших країн, що створюватиме цілу низку проблем з їхньою адаптацією. Зазвичай міжнародна міграція відбувається з бідніших країн до багатіших, що відповідно позначає коло імовірних донорів для України. Проте саме повоєнна ситуація, зокрема необхідність масштабного будівництва різноманітних інфраструктурних об'єктів, може створити привабливі умови зайнятості і для мешканців розвинених країн. До того ж бідність України, передусім обмеженість бюджетних коштів, практично виключає масовий приїзд сюди біженців, які очікують на широкую соціальну підтримку, співставну з тією, що надають багаті країни, – до нас приїдуть передусім ті, хто налаштовані на роботу. І можуть стати надзвичайно важливим джерелом компенсації браку робочої сили.

Оцінюючи перспективи і наслідки депопуляції, слід звернути увагу на зниження щільності населення, особливо на окремих територіях. Щільність і до війни була в Україні не надто високою – трохи більше 75 осіб на кв.км станом на 01.01.2014, тоді як в країнах ЄС, станом на 01.01.2022 – 109. Звісно цей показник дуже сильно різний – від 1646 на Мальті і 510 в Ні-

дерландах до 25 у Швеції і 17 в Норвегії⁷, але і в Україні вона не є однаковою: 164 особи на кв.км на Донеччині й 116 осіб на Львівщині дуже сильно відрізняються від 33 на Чернігівщині і 37 на Херсонщині⁸. Проте, регіональні відмінності в межах країни не тотожні міждержавному розмаїттю. Занизька щільність населення території, за інших рівних умов, істотно ускладнює її економічний розвиток.

Демографічні наслідки війни включають і **втрату значної частини людського капіталу**, який визнається головним рушієм розвитку в ХХІ сторіччі. Пов'язано це із скороченням чисельності носіїв високого рівня освіти (близько 70% жінок, які виїхали за кордон, мають вищу освіту) та відповідним зниженням рівня освіти населення в цілому, погіршенням стану здоров'я значної частини українців через систематичні стреси і психічне виснаження, проблеми із своєчасним отриманням якісної медичної допомоги, принаймні, на прифронтових територіях, зменшенням чисельності активних (не тільки економічно) контингентів, які першими пішли на фронт, ризикнули докорінно змінити своє життя, виїхавши до іншої країни тощо.

Скоріше за все, головним чином через зовнішню міграцію (лише 6% українських воєнних мігрантів є старшими за 65 років), **посилиться процес старіння**, що своєю чергою, спричинить додаткові проблеми із пенсійним забезпеченням, охороною здоров'я, соціальним забезпеченням, посилить навантаження на працююче населення (податки *etc.*). Непрямими, але надзвичайно важливими втратами є зниження потенціалу розвитку (зменшення чисельності молоді означає звуження можливостей освоювати нові знання, нові професії, мобільність *etc.*) і одночасне посилення патерналістських настанов, більше поширених серед старших контингентів, які об'єктивно більше залежать від державної соціальної підтримки.

Як можна пом'якшити наслідки цих реально існуючих ризиків? Якими є компенсатори демографічним втрат?

Першим і найбільш очевидним є **підвищення рівня освіти населення**, не тільки кількісно, а й якісно, і **наближення професійно-освітньої структури робочої сили до потреб економіки**.

Другим компенсатором є **покращення стану здоров'я і відтермінування смертей у старші**

вікові групи. Діяльність має концентруватися не тільки і не стільки на реформуванні системи охорони здоров'я, як на формуванні та поширенні стандартів здорового способу життя, зниженні зайнятості у шкідливих та небезпечних умовах, скороченні кількості ДТП, травматизму і смертності в них.

Надзвичайно важливим напрямом дій в умовах дефіциту робочої сили має стати **активізація поведінки населення на ринку праці**. Ефективність його визначатиметься підвищенням гнучкості й доступності послуг дитячих дошкільних та позашкільних закладів і установ що надають соціальні та побутові послуги, зокрема по догляді за особами похилого віку, з інвалідністю *etc.* Необхідне підвищення рівня мобільності шляхом покращення доступу до інформації про ситуацію на окремих локальних/професійних сегментах ринку праці, формування комунального орендного житла, захисту прав орендарів і власників житла.

Вже зараз, не очікуючи перемир'я, необхідно **всіляко налагоджувати співпрацю з українцями за кордоном** для їх максимального повернення та/або перетворення на ефективних лобістів України, українських цінностей, українського способу життя *etc.*

Безумовно, потрібна **зміна моделі економіки** – ми мусимо перейти від традиційної для довоєнної України трудомістської економіки до такої, що не потребує багато живої праці й спирається на високу її продуктивність. Наразі важко точно вивчити всі види економічної діяльності, що можуть стати драйверами повоєнного розвитку України – ситуація надто швидко змінюється. Звісно, ми маємо зберегти агро-промисловий комплекс АПК. Судячи не тільки із земельних ресурсів, а із якості українських харчових продуктів, із наявності попиту, принаймні у східній Європі, та менш розвинених країнах інших частин світу, АПК на найближчі десятиріччя залишатиметься вагомою і значимою складовою української економіки.

Скоріше за все, драйвером стане військово-промисловий комплекс ВПК. Необхідність власного виробництва зброї усвідомила не тільки Україна – демократія потребує необхідних ресурсів для власного захисту, і Україна зможе забезпечити такими ресурсами не тільки себе, а й своїх союзників. Можна, звичайно, говорити про «*повернення економіки до часів УРСР чи часів холодної*

⁷ https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/tps00003/default/table?lang=en&category=t_demo.t_demo_ind

⁸ https://vue.gov.ua/%D0%9D%D0%B0%D1%81%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BD%D1%8F_%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D0%B8

війни», але окрім захисту власної свободи і незалежності підприємства українського оборонного комплексу зможуть забезпечити і потреби інших країн, що створюватиме робочі місця, приноситиме доходи і населенню, і бюджетам всіх рівнів.

Тотальне руйнування економіки й інфраструктури обумовлює визначальну роль будівництва у повоєнному відновленні України. Висока трудомісткість цієї галузі, скоріше за все, спричинятиме необхідність залучення іноземців до будівельних робіт.

Здається, непогані перспективи пов'язані із розвитком медико-відновлювального напрямку. Послуги, які може надавати Україна іноземцям, далеко виходять за межі, що сформувалися перед повномасштабною війною (стоматологія, пластична хірургія, гінекологія тощо). Досвід, набутий українськими медиками щодо оперування та лікування поранених, відновлення їх працездатності та психологічної стійкості, з одного боку, й імовірно, судячи з новітніх політичних зрушень у світі, зростання попиту на такого роду послуги – з іншого, відкривають нові і достатньо широкі можливості.

Безумовно, успішність нової моделі економіки безпосередньо визначатиметься моделлю управління, її ефективністю та здатністю швидко реагувати на виклики. Зокрема, нагальною необхідністю видається перехід від монособ'єктного ієрархічного жорстко централізованого управління до управління полісуб'єктного. Серед шляхів упровадження таких форм суб'єктності – взаємодія міжнародних структур і транснаціональних корпорацій з державною (центральною) владою; взаємодія кількох різних держав для спільного досягнення цілей розвитку; взаємодія окремих регіонів/громад в особі регіональної та місцевої (локальної) влади з регіонами/громадами інших країн; взаємодія різних структур громадянського суспільства з органами управління та місцевого самоврядування; публічно-приватне партнерство. Відносини формуються за принципами партнерства, узгодження прав і обов'язків, обов'язковості санкцій за порушення угод, максимального виграшу всіх учасників і створення державою необхідного правового поля.

Відповідно, типами полісуб'єктного управління є:

- централізовані ієрархічні відносини з елементами вертикальної та горизонтальної координації;
- децентралізовані відносини між суб'єктами при збереженні їхньої автономії (повної або часткової);

– регіональні відносини з елементами координації;

– функціональні відносини з елементами координації;

– багаторівневі відносини суб'єктів управління різних рівнів та різних функцій з багатофункціональною координацією та взаємодією на регіональному, локальному та/або функціональному рівнях

Полісуб'єктне управління істотно підвищує спроможність управляти економікою та суспільством шляхом розроблення та ухвалення ефективних рішень щодо колективних цілей та визначення засобів їх досягнення [5]. Згідно з класичним уявленням, під рішенням розуміється процес, у рамках якого вибирається одна з кількох альтернатив для кожного моменту поведінки.

Особливо важливим такий підхід є в контексті повоєнної розбудови резиліентної економіки, протистояння глибоким довготривалим наслідкам шоків воєнного походження і неминучої суперечливості інтересів окремих суб'єктів управління. Прикладом є суперечливість інтересів територіальних громад з великою кількістю евакуйованих і релокованих підприємств, з одного боку, та громад, із яких населення та бізнес виїжджали, реагуючи на воєнні небезпеки, – з іншого. Обидві групи громад українців зацікавлені в потужному людському та економічному потенціалі, що є фундаментом їхнього відновлення, існування й розвитку. Отже, у повоєнній перспективі узгодження інтересів громад стане першочерговим завданням, ефективніше розв'язувати яке можна в рамках полісуб'єктного підходу.

Хоча роль локомотиву повоєнного відродження України, скоріше за все, відіграватиме відносно невелика група видів економічної діяльності (військова промисловість, ІТ, сільське господарство, харчова промисловість, будівництво, можливо, окремі види медицини і фармацевтики), навіть ці нечисельні траєкторії розвитку матимуть виражені територіальні особливості. Даватимуться ознаки територіальні особливості ризикованості розміщення об'єктів публічної, передусім критичної, інфраструктури і бізнесу загалом, логістичні переваги/ускладнення, ступінь руйнування та відновлення якості життя, врешті-решт, уявлення населення про безпечність проживання. Наразі за умови повної деокупації території і виходу на міжнародно визнані кордони 1991 року найбільш імовірним видається існування 5 територіальних кластерів: Північно-східний; Південно-східний;

Західний; Центральний; Ареали метрополісів (Києва, Харкова, Дніпра, Одеси, Львова, Донецька).

Територія Північно-східного кластеру (північні частини Сумщини, Харківщини, Чернігівщини) через близькість агресивного сусіда навіть після укладення мирної угоди завжди буде ризикованою для розвитку цілої низки підприємств і галузей (військово-промислового комплексу, електроенергетики, нафтопереробки тощо); підвищеним буде і ризик проживання людей. Відповідно треба буде розробляти спеціальні заходи компенсації підвищених ризиків, заохочення проживання і ведення бізнесу. У світі накопичено певний досвід розвитку таких територій, при чому підвищена ризиковість не завжди пов'язана із загрозою воєнної агресії – це можуть бути, наприклад, особливі природні умови, загрози виверження вулкану тощо. Найбільш поширений варіант – грошова компенсація підвищених ризиків і бізнесу, і населенню. Друга практика – застосування вахтового режиму роботи. Третя – побудова т.зв. воєнних містечок, стосується виключно підвищених ризиків воєнних конфліктів. Розвиток такого роду кластеру не має нічого спільного із утворенням сірої/санітарної зони, хоча і пов'язаний з певними обмеженнями.

Характер відновлення **Південно-східного кластеру** (приморські частини Запорізької, Одеської, Херсонської областей та Крим) безпосередньо визначатиме ступінь руйнування морських портів, які відіграють надзвичайно важливу роль в економіці відповідних міст, включно із їхніми околицями, в транспортному, промисловому й рекреаційному потенціалі.

Західний кластер (Буковина, Волинь, Закарпаття, Івано-Франківщина, Львівщина), максимально наближений до кордонів з ЄС, має значні логістичні переваги, і вже в 2022 році прихистив більшість переселенців з районів активних бойових дій. Проте, поєднання обмежених можливостей зайнятості із стрімким зростанням вартості оренди житла змусило багатьох шукати інші місця для тимчасового проживання. Водночас значна частина прибульців, передусім власників малого і середнього бізнесу, достатньо адаптувались і вбачають своє повоєнне проживання саме в західних поселеннях. Що стосується людей, орієнтованих на найману працю, то головною перешкодою їхньому закріпленню у цьому регіоні є і, скоріше за все, залишатиметься недостатній попит на робочу

силу, при чому мірою повернення частини ВПО до місць свого постійного проживання кількість робочих місць у сфері послуг зменшуватиметься. Масштабному економічному розвитку цих територій і відповідному зростанню попиту на робочу силу перешкоджає недостатня екологічна ємність території, яка на Буковині та в Закарпатті значною мірою вичерпана (даються взнаки специфіка рельєфу та лісистість території).

Центральний кластер поєднує переваги, пов'язані із достатньою віддаленістю від кордонів із Росією та Білоруссю, відносно прийнятну логістику із країнами ЄС, достатню екологічну ємність і наявність значного потенціалу розвитку (природних ресурсів, інфраструктури, людського капіталу тощо). Видається, що саме тут варто розміщувати нові підприємства (безперечно, з урахуванням високої якості землі і пов'язаних із цим перспектив розвитку агропромислового комплексу), перетворюючи цей кластер на потужний двигун економіки України.

Нарешті, окреме місце посідатимуть **ареали метрополісів** (Києва, Харкова, Дніпра, Одеси, Львова, Донецька (?)), які концентруватимуть значну частину кваліфікованих людських, фінансових, культурних, освітніх, медичних ресурсів. Практично в усіх бідних країнах світу (а Україна після багаторічної війни неминує такою) населення прагне жити саме в метрополісах, насамперед у столиці, де більше можливостей знайти прийнятну роботу, винайняти/придбати житло, розвинути свої здібності тощо. Йдеться не про зумисне спрямування державних зусиль на пріоритетний розвиток саме метрополісів, а про цілком природні особливості системи розселення. Їхня зміна пов'язана із створенням т.зв. міст-осередків – центрів освіти, медицини, рекреації, туризму тощо. Такі міста зазвичай є невеликими, містотворюючі функції виконують заклади/заклад, що належать до одного виду економічної діяльності (університет, лікарня, навіть підприємство), обов'язковою умовою є хороші транспортні зв'язки із метрополісом/метрополісами. Цей підхід певною мірою розвантажить метрополіси і формуватиме більш рівномірну систему розселення, проте його повна реалізація навряд чи можлива в осяжній перспективі.

Ці прогнози, звісно, можуть не реалізуватися, як не реалізується більшість соціо-економічних прогнозів. Але вони окреслюють те поле варіантів, які варто враховувати і в державній політиці, і в очікуваннях кожного з нас. ■